
9. *Els altres catalans:* entusiasme i pertorbació a la Catalunya dels anys seixanta

Clara Carme Parramon

ccparramon@gmail.com

Grup de Recerca en Antropologia Fonamental i Orientada (GRAFO)
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

Fa 50 anys, Paco Candel va abordar molts dels elements que són bàsics per a l'estudi de les migracions. D'una banda, les descripcions pioneres de les condicions de vida de la immigració més recent es poden comparar amb els itineraris de millora seguits per immigrants més antics, de manera que es posen en joc els factors principals que defineixen la integració social. I, d'altra banda, en un context històric en què eren dominants els discursos que concebien la identitat cultural com a única, Candel va mostrar les diverses capacitats d'adaptació cultural dels col·lectius immigrants, vinculades als processos d'integració social a la nova societat. Un tercer factor intervingué en la diversitat d'opinions generades per *Els altres catalans*: el seu estil literari.

Paraules clau: migracions, integració social, adaptació cultural, catalanitat.

Los otros catalanes: entusiasmo y perturbación en la Cataluña de los años sesenta

Resumen

Hace 50 años, Paco Candel abordó muchos de los elementos que son básicos para el estudio de las migraciones. Por un lado, las descripciones pioneras de las condiciones de vida de la inmigración más reciente pueden compararse con los itinerarios de mejora que siguieron los inmigrados más antiguos, de forma que se ponen en juego los principales factores que definen la integración social. Y, por otro lado, en un contexto histórico en el que eran dominantes los discursos que concebían la identidad cultural como única, Candel mostró las capacidades diversas de adaptación cultural de los colectivos inmigrados, vinculadas a los procesos de integración social en la nueva sociedad. Un tercer factor intervino en la diversidad de opiniones generadas por *Els altres catalans* [*Los otros catalanes*]: su estilo literario.

Palabras clave: migraciones, integración social, adaptación cultural, catalanidad.

The Other Catalans: enthusiasm and disturbance in Catalonia in the sixties

Summary

50 years ago, Paco Candel tackled many of the elements that are basic to the study of migration. On the one hand, the pioneering descriptions of the living conditions within the most of recent immigration can be compared with respect to improving itineraries followed by older immigrants, so come into play the main factors that define social integration. And on the other hand, in a historical context when dominant conceptions and discourses conceived cultural identity as unique, Candel showed the diverse capabilities for cultural adaptation of immigrant groups linked to processes of social integration to new society. A third factor intervened in diversity of opinions generated by *Els altres catalans* [*The Other Catalans*]: his literary style.

Keywords: migration, social integration, cultural adaptation, catalanity.

Les autres catalans : enthousiasme et perturbations en Catalogne dans les années soixante

Résumé :

Il y a 50 ans, Paco Candel a abordé plusieurs des éléments qui sont à la base de l'étude des migrations. D'une part, les descriptions pionnières des conditions de vie de l'immigration plus récente peuvent être comparées aux itinéraires suivis et aux progrès accomplis par les migrants plus âgés, de façon que les principaux facteurs qui définissent l'intégration sociale entrent en jeu. Et d'autre part, dans un contexte historique dominé par les discours qui concevaient l'identité culturelle comme unique, Candel a montré les diverses capacités d'adaptation culturelle des groupes immigrés, liées au processus d'intégration sociale à la nouvelle société. Un troisième facteur a été impliqué dans la diversité des opinions générées par *Els altres catalans* [*Les autres catalans*]: son style littéraire.

Mots clé : migration, intégration sociale, adaptation culturelle, catalanité.

9.1. Introducció: els preliminars de la controvèrsia

Com és sabut, *Els altres catalans* aborda les grans migracions interiors que van arribar a Catalunya al llarg del segle xx. Aquells ingents desplaçaments de població es caracteritzaren d'èxode rural, especialment els que tingueren lloc sota el franquisme⁶⁴ estigueren directament vinculats a les decisions polítiques i econòmiques de l'Estat espanyol sobre política agrària i planificació industrial i no remeteren fins a l'any 1973, arran de l'anomenada *crisi del petroli* d'àmbit internacional. Catalunya fou una de les principals zones receptors d'aquells moviments migratoris que es concentraren a l'Àrea Metropolitana de Barcelona.⁶⁵

Per a qualsevol persona interessada o investigadora de les migracions arribades a Catalunya durant el segle xx, *Els altres catalans* va ser i és un llibre de lectura obligada, tant pel seu contingut com per descobrir, avui, el perquè de l'impacte que va generar-ne la publicació. Va ser un gran èxit editorial i això dóna idea de l'enorme interès que va suscitar, tot i tractar-se d'un assaig. La versió catalana va ser la protagonista d'aquell procés continuat de reedicions, i la lectura del llibre, a parer meu, fa pensar que aquest era un dels propòsits de Candel.

Les condicions de vida de la immigració, als immigrants i a les immigrades no els calia que els les expliquessin. Ja les coneixien. D'altra banda, l'envergadura de les necessitats a què gran part de la immigració –sobretot la posterior a la Guerra Civil– intentava fer front en aquells anys, anava des de la pura supervivència fins a la dura consecució d'unes condicions de vida mínimament dignes. No hi havia quasi espai, doncs, per afrontar altres problemes de la societat on havien anat a parar ni per avançar en l'hàbit de la lectura. Això no treu que entre la població immigrada es tingués notícia del llibre, es comentés o s'expliqués. El títol, per suposat, era àmpliament conegut i quan Candel donava una conferència en uns o altres barris d'immigració, l'èxit de públic estava assegurat.

En canvi, els temes que tractava Candel en el llibre interessaven o interessaven molt una part notable, si més no, de la població catalana. Des de feia anys l'assumpció de catalanitat per part de la immigració es configurava, amb més intensitat o menys, com un interrogant i era viscut com un problema greu entre els sectors nacionalistes. Es podria dir que, en els anys seixanta, *Els altres catalans* es va convertir en un llibre de capçalera per a molta gent catalanista i, per tant, antifranquista, inclosos intel·lectuals i polítics clandestins.

Les mostres públiques o les més directament adreçades a Candel no es van fer esperar: en uns casos com a expressions d'entusiasme, d'admiració, de reconeixement; en d'altres, el desacord, les discrepàncies, les crítiques, atesos alguns dels temes centrals del llibre, podien generar fins i tot pertorbació. En aquesta introducció recullo breument les referències al tema que Candel va publicar en el pròleg de la tercera edició i posteriorment el desenvoluparé amb més deteniment.

64. Vegeu Pérez Díaz, V. (1966): *Estructura social del campo y éxodo rural*.

65. L'any 1992, Anna Cabré precisava que dels 6 milions, que havia assolit la població de Catalunya, el 60,3%, és a dir, 3,6 milions eren fruit directe o indirecte de la immigració del segle xx.

Pel que fa a les crítiques, Candel ja estava curat d'espants. En el pròleg rememorava la ressenya que, l'any 1958, el crític literari del diari *Solidaridad Nacional* havia fet del seu article «Los otros catalanes», publicat a la revista literària *La Jirafa*, núm. 13-14, i que va ser l'antecedent del llibre. Candel s'explicava així en relació amb la crítica:⁶⁶ «Encomiava el número extraordinari (dedicat a Catalunya). Gairebé no en destacava noms ni treballs. N'elogiava alguns amb entusiasme i, finalment, arremetia contra el meu [...]: "Contraste menos satisfactorio es, ¿qué duda cabe?, la firma de Francisco Candel. El autor de *Hay una juventud que aguarda* y de la desgraciada novela *Donde la ciudad cambia de nombre* –cuajada de incorrecciones, de groserías y de zafias alusiones– encajaría muy bien en *El Caso*,⁶⁷ pero desentona en una cuidada revista literaria como *La Jirafa*. Candel no sabe escribir."» (p. 13). I Candel continuava recordant: «Encara deia més coses, l'amic Fafián. No s'estava de res. Em deixava com un drap brut. "Ja has tornat a ficar els peus a la galleda", vaig pensar, esgarriat» (p. 14).

Tanmateix, la majoria de valoracions d'aquell article van ser fonamentalment positives, des de cartes i felicitacions a l'oferiment de publicar en altres capçaleres i fins a la proposta d'escriure el llibre.

La publicació d'*Els altres catalans* li va proporcionar moltes alegries, sorpreses, reconeixements, però també crítiques molt diverses. En el pròleg explicava que les primeres mostres entorn del llibre havien estat «d'entusiasme, d'afecte, de cordialitat, de comprensió» (p. 5-6). Es referia també a les crítiques que li retreien la falta de rigor científic: «Això no és un assaig, això és una novel·la» (p. 7). I del munt de comentaris orals i escrits que havia anat rebent, n'anava desgranant opinions i reaccions ben diverses: des de qui li havia dit, amb alegria, que participava dels mateixos punts de vista que ell, al capellà que trobava el llibre desmoralitzador, o el també capellà, que l'havia prohibit a una noia jove; des de l'home que li explicà que fins i tot queia bé "als del morro fort", al català, ben català, que considerava que el llibre era una ensabonada als catalans, o aquells que deien que s'havia passat a l'enemic i s'havia fet catalanista, o algú que li havia preguntat: «Què els has donat als catalans, que els tens tan contents?» (p. 8).

Tal com exposaré tot seguit, els motius pels quals els temes que va tractar Candel van generar entusiasmes i perturbacions són diversos. A parer meu, es relacionen entre si i alhora mobilitzen els factors principals que defineixen la integració social, factors susceptibles d'afavorir les capacitats d'adaptació cultural a la nova societat d'assentament.

9.2. La integració social: una necessitat indefugible

És ben probable que entre els sectors antifranquistes catalanistes d'esquerres fos també motiu d'aplaudiment el fet que algú s'hagués atrevit a descriure, com Candel ho havia fet, les duríssimes condicions de vida en què es trobaven immerses una part important de

66. Totes les cites de Candel pertanyen a la vuitena edició (octubre de 1965) d'*Els altres catalans*.

67. Diari de l'època especialitzat en robatoris, estafes, crims...

les migracions, sobretot les que estaven arribant o a les que la guerra havia colpit especialment. I si tenim en compte que això succeïa precisament en el context històric en què el règim de Franco estava donant publicitat, sense estar-se de res, al desenvolupament i la modernitat en què havia entrat Espanya amb els *planes de desarrollo* tan enaltits a l'època, l'entusiasme degué brollar fàcilment. La mateixa consecució de la publicació, malgrat la intervenció de la censura, era una fita extraordinària, com també ho era el fet de «descobrir» que la catalanitat no era aliena als col·lectius immigrants.

Certament, aquelles descripcions eren i són impactants, algunes, molt especialment. Algú que visqués en aquelles circumstàncies segurament podria haver pensat que certs fragments, Candel se'ls hauria pogut estalviar. Alguns crítics de l'acadèmia li van retreure. I és probable que a segons quins lectors o lectores els torbessin aquelles realitats. És probable que Candel ho hagués intuït. El fet és que es va explicar amb tota naturalitat, implicant-se personalment i sense amagar res, el perquè i el com duia a terme tals descripcions: «Per regla general, això –l'amuntegament, la promiscuïtat, la manca de les mínimes comoditats– és una cosa que se sap sense haver-la vista ni palpada, només perquè s'ha sentit dir, explicar, per res més; i com que, a més, generalment això s'ha explicat *grosso modo*, amb fredes estadístiques, sense exemples concrets, aquestes coses han deixat indiferents la majoria. Fins i tot, n'estic ben segur, molts pensen: "Bé, bé, també deuen exagerar una mica..." Perquè el que passa és que això que hi hagi suburbis, que hi hagi misèria i necessitat als suburbis i que tot això es produeixi a quatre passes de casa, a la nostra mateixa ciutat, cal veure-ho i palpar-ho perquè ens faci mal al cor, i encara més, cal veure-ho contínuament perquè passa que, al cap d'un quant temps de saber una cosa de cert, d'haver-la vista amb tota mena de detalls, el cor instintivament tendeix a tranquil·litzar-se, a suposar que tot allò tan horrible que vam veure un dia, ja no deu ésser real» (p. 204-205).

Es podria dir que Candel clamava, sense escarafalls, per esperonar a qui el llegís, perquè el llibre colpís a qui havia de colpir, de tal manera que es promoguessin les intervencions necessàries per canviar aquelles realitats, és a dir, perquè es creessin les condicions de vida que afavorissin la integració social de la immigració i propiciar així els processos d'assumpció de catalanitat.

Si tenim en compte, seguint Teresa San Román (1996: 131-132), que la integració social es refereix a l'accés a les necessitats bàsiques i als drets cívics, tal com es conceben i s'adjudiquen en la nostra societat –això sí, amb una «única» limitació: la relativa a les desigualtats internes que la caracteritzen–, llegint Candel, s'adverteix ràpidament que la majoria de les poblacions immigrades en aquelles dècades no havia accedit a l'habitatge, al dret a un habitatge digne, als serveis bàsics, a un entorn saludable.

«El mal pitjor dels suburbis –on diu suburbis, podem llegir immigrants–, el mal que els caracteritza, és el terrible problema de l'estatge, extensiu als seus tres aspectes de barraquisme, monobloc (que defineix com a "encasellats de cementiri" i associa als estatges protegits) i rellogats, amb les seves derivacions corresponents» (p. 203). El barraquisme és la tipologia a la qual més atenció dedica Candel: «La barraca ha estat la gran tara del suburbi, la degradació de l'immigrant [...]. Les barraques han sorgit a tot arreu on ho han

permès. Als fondals, a les altures, als ermots, a les rambles seques, sota els ponts, als solars amagats, bé formant colònies, bé aïllades. [...] N'hi ha d'espaioses, però d'altres són la més humil expressió d'allò que una família pot posseir. [...] a l'hivern són fredes i, com que el sostre és molt baix, a l'estiu són com forns. Viure-hi vol dir mancar d'allò més elemental i necessari, fins i tot moltes vegades de llum elèctrica i sempre d'aigua corrent. [...] Les condicions higièniques hi són mínimes. I és meravellosa la netedat que, a desgrat de tot, impera en algunes d'aquestes barraques i entre els seus habitants. [...] Però és que mantenir aquesta netedat és una lluita constant contra allò que no es té» (p. 209-210). Un element més, i no pas menor, relatiu a la higiene a les barraques, Candel l'explicava així: «Un altre dels grans inconvenients de les barraques [...] és la manca de vàter. [...] No cal forçar gaire la imaginació per a suposar la mena d'olors que als matins surten d'aquests habitacles on la gent dorm amuntegada i, per acabar-ho d'adobar, en companyia d'aquests recipients. Al matí, els orinals són buidats a qualsevol abocador, i es van formant així veritables focus d'infecció» (p. 212).

Al llarg de les seves descripcions, Candel introduïa elements que esbossaven la complexitat del procés d'integració social dels col·lectius immigrants, un procés que abraçava al mateix temps el pas de la vida rural a la vida urbana i l'assentament en una societat desconeguda. En aquesta línia, quatre anys més tard, la recerca, centrada en l'Hospitalet de Llobregat, d'Àngels Pascual de Sans (1968), aportava nous elements d'anàlisi relatius a la complexitat sociocultural que estava en joc, si més no, en els municipis de l'entorn barceloní: «El impacto inmigratorio en Hospitalet no se puede reducir a una simple cuestión de llegada de un número importante de gente a la que la cultura catalana es extraña. Es preciso ir más al fondo» (p. 76-77). L'autora introdueix en la seva anàlisi el fet que les configuracions culturals, relatives a la vida d'una societat preindustrial que havia caracteritzat els col·lectius residents tradicionalment a l'Hospitalet de Llobregat, estaven en crisi; la crisi d'adaptació –no exempta de tensions i resistències– a la «modernitat» de la societat de consum emergent a l'època. En aquell context, la gran arribada d'immigració no havia ajudat aquell procés profund de canvi, sinó que estava comportant un retrocés que es manifestava en la defensa radical de les formes de vida i representacions culturals del passat recent, tot atribuint a l'arribada de la immigració la desaparició progressiva d'aquell estil de vida.

Certament, la conjunció d'elements formada per les condicions de vida, els esdeveniments en curs i les interpretacions que se'n feien, no afavorien pas, ni en l'àmbit social ni en el cultural, unes interrelacions fluïdes amb els col·lectius immigrants.

9.3. L'assumpció de catalanitat: entusiasmes i pertorbacions

Els motius primordials relatius a l'entusiasme, a l'esperança que deia Jordi Pujol, es relacionaven amb el fet que Candel havia plantejat, perquè ho havia constatat, que les migracions del primer terç de segle, una part important si més no, havien assumit la seva catalanitat, i que, entre les migracions en curs quan ell escrivia, aquest procés s'estava iniciant.

La pertorbació abraçava també altres àmbits, i, a parer meu, estava relacionada amb els elements que havien provocat l'entusiasme, tot posant, alhora, sobre la taula les diferents concepcions i posicionaments que respecte al fet nacional català hi havia a l'època i també sobre les identitats culturals, enteses com a etnicitats en el sentit antropològic del terme, que de tota manera no utilitzaré, ateses les connotacions negatives construïdes a l'entorn del terme *ètnia* i els seus derivats.

Entre certs sectors de les esquerres, que s'autodefinien com a marxistes, el fet que un immigrant de la classe treballadora interpretés i defensés que entre la immigració també s'estava assumint o s'havia assumit la identitat catalana, era percebut com una conversió a les idees de la burgesia, en aquest cas catalana, ja que la catalanitat i el nacionalisme eren propis dels interessos d'aquesta classe. Les seves posicions, que tendien a abocar a la classe treballadora de tot l'Estat cap a l'assumpció exclusiva de l'espanyolisme, van ser fetes públiques per membres de l'acadèmia principalment. Tanmateix, en la mesura en què les petites històries dels personatges de Candel havien fet palès quines eren les vivències i representacions culturals de moltes persones de les classes treballadores immigrades respecte a la seva catalanitat, allò que pot cridar l'atenció és que aquella realitat no es deixava analitzar des dels supòsits dels sectors que es dedicaven precisament a investigar-la. Era una realitat de la qual també formava part la immigració que se sentia catalana i, alhora, se sentia del seu país d'origen, i que amb el procés que estava protagonitzant en el terreny de les identitats culturals estava aconseguint que a Catalunya s'eixamplés qualitativament la definició de qui era, de qui seria considerat, català o catalana. A aquest fet, com és ben reconegut, Candel hi estava contribuint decisivament. Pel que fa a aquesta contribució, Andreu Domingo (2013) planteja, al meu entendre de manera pionera, una aportació rellevant: «La profunditat de la seva càrrega teòrica ha passat desapercebuda. [...] Fins a aquest moment, la immigració havia estat reconeguda com un fenomen de creixent importància que afectava la definició identitària i el futur (la supervivència) de la cultura catalana, però la identitat no s'edificava sobre el fet migratori, aquesta és la gran inflexió i la novetat» (p. 20 i 22).

En relació amb la línia argumental d'aquells crítics, m'ha semblat interessant, tot i que es va publicar una dècada i mitja més tard, referir-me a la valoració contraposada de l'obra de Candel que va fer Josep Termes, també des de l'acadèmia i des de posicions d'esquerres. Termes (1984) es va referir a *Els altres catalans* en aquests termes: «Penso que el llibre de Candel és d'una gran importància –tot i que no és evidentment un estudi ni tracta sistemàticament del tema–, perquè parteix d'un punt de vista diferent que els autors anteriors. És de fet l'única aportació al tema vista des de la immigració» (p. 157). A cap altra obra de les que Termes analitza críticament sobre la immigració del segle xx a Catalunya li dedicava aquell superlatiu. Probablement, això es relaciona amb una de les seves línies de recerca: la relativa a l'estudi de l'impuls de les classes populars, en el segle xix i primer terç del xx, en la construcció del catalanisme, enfront de la tesi sobre la configuració històrica fonamentalment burgesa del moviment nacional català. Per a la continuïtat d'aquesta línia de recerca, Termes (1984) considerava que: «Cal analitzar la catalanitat en la seva realitat viva, és a dir, en les vivències de les masses» (p. 9). Candel ho

havia fet i això, més enllà que no hagués mobilitzat les eines d'una recerca pròpiament dita, per Termes era un valor genuí.

D'altra banda, les concepcions essencialistes relatives a les identitats culturals, que eren les dominants a l'època, també entre el nacionalisme català, es basen, com és sabut, en la visió estàtica d'aquest fet cultural i, en conseqüència, es contraposaven als processos de canvi inherents a totes les societats; canvis que s'acostumen a generar en el món urbà on arriben les migracions.

Les concepcions essencialistes no podien preveure, per tant, que les persones immigrades fossin persones amb història, per a les quals era impossible que el seu «allà» desaparegués pel fet de ser «aquí». I, per tant, no podien tenir en compte la construcció de les dobles identitats culturals, ja que en la mesura que la d'origen persistís, això comportaria canvis en les essències –suposadament inamovibles– de la identitat cultural catalana. Es tractava del perill de canvis que des de principis de segle s'havien resumit amb l'expressió *la descatalanització* de Catalunya. I atès el fet que durant la dictadura franquista el catalanisme no solament no tenia accés a cap mena de poder polític, sinó que era perseguit policialment, el perill de desaparició era doble: tant per l'acció del poder franquista, com pels canvis que podien continuar esdevenint-se arran de la presència, tan nombrosa, d'altres identitats culturals. I, en fi, si tenim en compte que les migracions eren indispensables atesa la baixa natalitat catalana «de pura sang», el dilema podia ser realment angoixant i el futur es podia veure ben negre.

Candel ja era conscient d'aquella angoixa quan sis anys abans havia publicat «Los otros catalanes» a la *La Jirafa*. «No tingueu por; de tot això no en sortirà una Catalunya híbrida o succedània» (p. 19), havia escrit. La lectura de *Els altres catalans* descobria que, com he dit, gran part de la immigració arribada en el primer terç del segle, ja participava de la catalanitat i que la que estava en curs s'hi començava a apropar. Tanmateix, l'alegria per aquells processos envers la catalanitat podia veure's una mica torbada: Candel a *Els altres catalans* deixava constància, sense excepcions, del fet que l'assumpció de catalanitat tenia lloc en el marc de la construcció d'identitats plurals, de dobles identitats, i posava de manifest que en els indrets d'origen (en les estades en els pobles d'origen dels sectors de la immigració que ja es podia permetre aquelles despeses) era on se'ls estava reconeixent per primer cop la seva identitat catalana, sense negar-los, òbviament, la d'origen.

En el marc de les idees dominants en aquells anys en el món del catalanisme i el nacionalisme, era ben agosarat suscitar la possibilitat de les dobles identitats. I Candel també n'era conscient, quan referint-se al tema advertia: «Cal tenir en compte moltes coses quan es parla d'integració», que era el terme que es començava a utilitzar a l'època, com a substitutiu d'assimilació. I, tot centrant-se principalment en una d'aquelles coses, continuava així: «[...] els valors humans dels qui vénen. No s'hi pot passar una goma d'esborrar pel damunt. No es pot partir de la base que tot el que porten i el que han abandonat és negatiu; i tot el que troben aquí és positiu. Ja hem vist que no» (p. 323).

Avui, d'aquestes paraules, se'n diria fer pedagogia. I Candel no esperava que qui el llegís, formulés els seus dubtes o desacords. Ell mateix anava plantejant els pros i els

contres, amb exemples recurrents de conflictivitat a la vida quotidiana. I continuava fent pedagogia, perquè un i altre interlocutors –per mitjà de la multitud de petites històries que ell havia escoltat– entenguessin el motiu de cadascú per actuar com actuava per donar-los elements que facilitessin l’enteniment i l’apropament. El seu coneixement del món de la immigració –que havia posat de manifest en aquell article de 1958 publicat a *La Jirafa*– i el que posteriorment havia adquirit per escriure el llibre, tot duent a terme allò que avui anomenem *treball de camp*, li confirmaven aquesta capacitat humana que només es desenvolupa si s’emigra i que la gent que no hem emigrat no podem experimentar.

Candel estava d’acord amb les posicions que partien del fet que l’assumpció de catalanitat era ben probable que fos majoritària per part dels fills i filles de la immigració, i també probable pel que feia al jovent que havia arribat quan eren infants. Tanmateix, en contraposició a les posicions més esteses sobre aquest tema, ell afegia: «Personalment, volem fer l’observació que la primera generació, aquesta que segons tothom mai no s’integra, acaba estimant Catalunya» (p. 324). I així ho va demostrar aquella primera generació amb la seva ben notable presència en les mobilitzacions multitudinàries de la segona meitat dels anys setanta, tant a la capital com en altres ciutats del país, en què es reivindicava l’Estatut d’autonomia per a Catalunya i la llibertat i l’amnistia polítiques.

Un dels reconeixements més entusiastes a Candel, al qual podem accedir, és de Jordi Pujol, que, després de llegir l’article de *La Jirafa*, va voler conèixer Candel. Van mantenir una relació que, tot i els seus ben diferents posicionaments polítics, va perdurar al llarg de la vida i es va consolidar arran de la intervenció de Pujol perquè Candel escrivís i publicués *Els altres catalans*. L’any 1976, en una conferència amb el títol «La immigració, problema i esperança de Catalunya»,⁶⁸ (el mateix títol del llibre que va publicar aquell mateix any), Jordi Pujol (1976) exposava: «en especial, em vull referir a un article –aquest sí que va ser important–, un article de Candel titulat “Els altres catalans”, publicat en una revista d’aquella època [...]. Era un article que respirava no sols respecte, sinó també, des de la perspectiva d’un immigrant, enamorament de Catalunya. Aquell article, no solament obrí el camí a molts altres articles i treballs, sinó que va saber trobar el to just, positiu i cordial que convenia, i va fer una cosa molt més important que doctrina sobre la immigració –que era al que jo em dedico més–, més important que les definicions, que l’anàlisi demogràfica i les enquestes: va obrir el camí a l’esperança» (p. 3).

Des de les posicions essencialistes, la crítica més fulminant a *Els altres catalans* va ser la de Manuel Cruells l’any 1965. El títol de la seva publicació és ben explícit: *Els no catalans i nosaltres*.⁶⁹ No s’està de resoldre en un parell de frases la seva opinió sobre el llibre de Candel, tot argumentant: «(Els immigrants) poden ésser la nostra futura vitalitat econòmica evidentment, però poden ésser també un ferment de descomposició del que els catalans considerem essencial, si ells o els seus fills es queden en l’estadi impossible d’ésser un simples “catalans” o només uns “altres catalans”, cosa que no vol dir res. Si vol dir

68. Títol de la conferència i fragment citat, traduïts al català (<http://www.arrakis.es>).

69. Les cites de Manuel Cruells corresponen a les p. 10-21.

alguna cosa és que no s'és ni carn ni peix [...] no hi ha uns altres catalans, només hi ha uns catalans». Cruells s'explica, fent servir el plural majestàtic: «No som ni discriminacionistes ni racistes. Admetem tothom en aquesta situació de catalans, mentre es comportin com a catalans. I aquest comportament significa evidentment una dedicació, un entusiasme, una fidelitat, al que és fonamental per a Catalunya. Aquesta categoria neutra dels "altres catalans" és una invenció de Candel per justificar precisament aquesta manca de dedicació, d'entusiasme i de fidelitat dels que fa anys que són aquí o ja hi han nascut». Les valoracions relatives a la immigració en curs fan palès que l'autor no preveia en cap cas que a una part important de la immigració, si més no, se li pogués reconèixer la catalanitat: «Tenim una massa immigrada massiva, en constant augment [...]. És una massa explosiva, de vegades fins i tot vandàlica, sempre almenys cridanera i inculta, amb una mena d'orgull inconscient de la seva força primitiva, de la seva ignorància, gairebé podríem dir del seu analfabetisme». I, per descomptat, no preveia, o millor dit, li semblava inconcebible que es pogués mantenir la identitat d'origen: «No sé quina fidelitat poden tenir a la terra que els ha menystingut, que els ha mantingut en l'analfabetisme, els ha explotat sense donar-los cap possibilitat de superació, els ha fet passar fam, misèria, generació darrera generació».

Tanmateix, allò que preocupava Cruells en relació amb l'obra de Candel era el fet que hagués estat tan ben acollida per Jordi Pujol: «O Jordi Pujol no s'ha expressat bé, o no l'entenc. [...] *Integrar* és més que *convivre*. *Convivre* suposa dues comunitats que cerquen una forma de relació, *integrar* suposa que una comunitat es dilueix dintre de l'altra». I aquí es podria dir, popularment, que Cruells posava el dit a la llaga en posar sobre la taula la polisèmia que s'estava construint entorn del concepte *integració*. D'una banda, es posava en joc des de la seva vessant social per referir-se als drets bàsics als quals gran part de la immigració no havia accedit; i, de l'altra, se li atorgava un significat ambigu quan s'utilitzava en relació amb la identitat cultural. Era ambigu en el sentit que es rebutjava, com feia també Cruells, el terme *assimilació*, però, no obstant això, amb més o menys matisos, aquest era el significat que se li atribuïa.

Candel també rebutjava explícitament el terme *assimilació* i proposava *integració*, però ja hem vist que la seva concepció de les identitats culturals no és la que requereix l'abandonament de la identitat cultural d'origen per substituir-la per la de la societat de nou assentament. Candel entenia que la integració social, una bona integració social, propiciava o, fins i tot, es podria dir que promovia la integració en l'àmbit cultural, o millor dit, al meu entendre, l'adaptació cultural, en el sentit del procés que posa en joc l'aptitud de les persones per experimentar aquells canvis relatius al seu bagatge cultural que millor contribueixin a viure i conviure en una nova societat.

Candel va dedicar vuit capítols a descriure les condicions dels habitatges i dels entorns de vida, i enllaçava aquelles condicions amb els graus d'aïllament de la resta de la societat que se'n derivaven. Aquests eren els àmbits en els quals calien transformacions substancials, de tal manera que s'activés convenientment la interrelació entre integració social i adaptació cultural. Per descomptat que també es referia als serveis públics bàsics, sovint pràcticament inexistent, que una bona integració social requereix, i dedica una atenció

especial a l'escola. Tant en aquest àmbit com en relació amb la guetització dels barris on viu la immigració, Candel focalitzava especialment les conseqüències que aquelles mancances comportaven pel que feia a la impossibilitat d'accedir al marcadore cultural principal de la nova societat: la llengua catalana. Les dificultats per al seu aprenentatge i el seu ús, així com els posicionaments sobre el tema, constitueixen un dels fils conductors del seu llibre. Ell recordava de manera entranyable l'escola on va anar en temps de la República, on va aprendre el català, i tant Teresa Pàmies, el 1964, com Alexandre Cirici Pellicer, el 1972, escriuen sobre l'experiència escolar de Candel.

Amb el títol «Francesc Candel, un dels "altres"», publicat a la revista *Nous Horitzons* (núm. 4, p. 39-41), Teresa Pàmies, que relacionava el «gran ressò social» del llibre a Catalunya amb el fet que hagués arribat ràpidament a l'exili, i que n'elogiava que l'edició fos en català, donava una de les claus d'aquell èxit editorial inesperat: el fet que respongués a «una necessitat del moment social, polític i literari de Catalunya». En relació amb el moment polític, es referia a la destrucció dels drets que hi havia durant la República, entre els quals destacaven els relatius a la llengua catalana. Posava com a exemple la infantesa de Candel quan aprenia català a l'escola i valorava «com la República estava a punt de resoldre el necessari aprenentatge de la llengua catalana tant de la gent nascuda aquí com de la que hi emigrava». La referència d'Alexandre Cirici al «famoso libro de Candel» és més puntual. L'article titulat «El clima cultural de la Cataluña de los treinta» publicat a la revista *Triunfo* (núm. 507: 37-43) recollia l'experiència escolar de Candel en relació amb la catalanitat i l'excel·lència del projecte pedagògic republicà a l'ensenyament primari.

Al llarg d'*Els altres catalans* es va posant de manifest que els immigrants amb qui Candel conversava, si formaven part de les migracions del primer terç de segle, entenien bé el català i en alguns casos el parlaven. Tanmateix, la majoria no el parlava, tot i que, s'anava fent palès que l'hagués pogut arribar a parlar si l'entorn ho hagués afavorit i les experiències de mofa i les que se'n derivaven haguessin estat inexistents o menys. L'assumpció de catalanitat era un fet entre sectors amplis de les migracions que portaven anys llargs vivint a Catalunya i, tret d'alguns casos a qui la guerra havia colpit especialment, vivien i treballaven en condicions millors que quan van arribar. Fos que la hipòtesi que relaciona integració social amb adaptació cultural formés part amb consistència dels punts de partida de Candel quan va començar el seu llibre, o fos que amb la seva capacitat d'aprendre del dia a dia la va anar construint arran del treball d'elaboració del llibre, és ben palès que aquella interrelació era una de les seves línies d'interès principals.

No voldria deixar d'aclearir que la mobilitat social a la qual es refereixen diferents autors d'aquells anys, i que Jordi Pujol mobilitzava i ha continuat mobilitzant en els seus escrits i intervencions orals en referir-se al camí per a la integració cultural, no és la que Candel constata en les seves converses. Seguint el símil que a vegades ha posat en joc Pujol en els últims anys, es podria dir que «l'ascensor social» s'encallava de manera definitiva al primer pis, ja que l'ascensió de peó a operari era tot el recorregut que la gran majoria dels homes immigrants podien assolir, i, tot i així, les llarguíssimes jornades laborals, juntament amb els treballs submergits de les dones, continuaven sent imprescindibles.

bles per assumir la hipoteca, l'escola de les criatures, i continuar vivint amb molta austeritat. És a dir, aquella perspectiva de mobilitat social inherent al sistema capitalista, que eliminava qualsevol tipus de marginació social, topava reiteradament amb la realitat. No era a processos especialment notoris de mobilitat social als que Candel es referia. Era ben limitada la mobilitat social que ell sabia que podia assolir-se i, amb tot i això, el procés d'assumpció de catalanitat avançava. Fent broma es podria considerar tot un encert que Candel escrivís sovint que «la terra tirava molt».

En relació amb l'ús que feia Candel del terme *terra*, no vull passar per alt que les seves formulacions sobre aquest tema van ser objecte de crítica. La seva frase més contundent apareix a l'article de 1958: «La terra mana i els homes ens hi humiliem» (p. 19), una sentència que es pot considerar que se situa en la concepció essencialista de les identitats culturals i que transmet la idea de submissió humana de la immigració a les configuracions culturals relatives a la nova terra d'arribada. De fet, tot i que no es tendeix a tenir-ho en compte, la sentència continua i acaba així: «El món evoluciona». És un final que pot fins i tot suggerir una certa incongruència, en la mesura que Candel contraposava un component de canvi a la transcendent immobilitat de la terra que generava submissió. La sentència completa diu: «La terra mana i els homes ens hi humiliem. El món evoluciona». Es tracta del colofó amb el qual, a l'article de *La Jirafa*, arrodoneix la tranquil·litat que, amb la frase «No tingueu por; de tot això no en sortirà una Catalunya híbrida o succedània», Candel volia transmetre als sectors catalanistes i nacionalistes més proclius a considerar la por a la descatalanització un perill que s'agreuja.

És innegable que aquesta frase posava de manifest unes concepcions que no es poden relacionar amb les que Candel anava explicitant al llarg d'*Els altres catalans*. En el llibre, però, no torna a escriure en aquests termes. No és que ja no s'hi refereixi més, però va matisant les seves sentències en la línia següent: «l'home s'aclimata, ja ho hem dit, mentre la terra segueix impertorbable», i proposa: «la terra segueix impertorbable, l'home s'aclimata, acaba estimant la terra on viu, sobretot –fixem-nos-hi bé, perquè això és molt important– si aquesta terra no li és hostil. I és aquesta generositat la que, al capdavant, el venç i se'l fa seu» (p. 31-32). Aquesta última frase, i molt especialment l'advertència entre guions que estableix com a prioritat la qualitat de les relacions socials, posa en relleu que Candel havia modificat el seu plantejament inicial, especialment el que va escriure a *La Jirafa*.

A pareu meu, el recorregut relatiu a aquest tema mostra que Candel va perfilant les seves idees al llarg del llibre, en la mesura que les contrasta amb la realitat, i no amaga cap detall dels ingredients que van configurant les seves reflexions. Aquest manera d'enfrontar-se a l'escriptura conforma, en la meua opinió, un dels elements més singulars del seu estil literari, que es pot resumir dient que quan comença a explicar-se sobre un tema no sempre sap com el resoldrà i fa particip a qui el llegeix del recorregut de les seves adquisicions, que ben sovint són provisionals i que reprendrà més endavant, tot avisant del que està experimentant quan decideix deixar-ho estar, amb frases com ara: «Però tot això és un embull difícil d'aclarir. Deixem-ho» (p. 8) o «De tota manera em sembla que aquesta poc encertada divagació, aquí no val» (p. 12) o «Però canviem de disc, que ja ens

estem embarcant» (p. 19), i així, al llarg del llibre, ens va fent partícips dels seus dubtes i interrogants.

Si a aquesta consideració relativa al fet d'anar construint les idees a mesura que avança en l'escriptura del llibre, hi afegim les temptacions literàries, potser la sentència més criticada, la de *La Jirafa* –una revista precisament literària– en alguna mesura, perd envergadura teòrica. En *Els altres catalans* el mateix Candel s'explica pel que fa això: «De vegades, quan escrivim, ens deixem portar per un cert lirisme, pel gust de fer frases, per la "literatura", diguem-ho d'un cop. Nosaltres no ho voldríem pas. Sempre hem desitjat una literatura "aliterària". Dir la veritat i allò que sentim sense caure a les xarxes de la retòrica. És tanmateix difícil. La ploma ens domina. I en aquest llibre, justament perquè voldria que fos un llibre útil i esclaridor, voldria caure menys que mai en l'embut acomodatici de la preceptiva estètica. Dic això pensant en una frase que més o menys és l'eix d'aquest capítol: "L'home s'aclimata, mentre que la terra és impertorbable» (p. 32-33).

Acabaré aquest tema referint-me al fet que el títol del capítol «Forces tel·lúriques i ancestrals» (p. 63) jo diria que és desconcertant. No l'hagués pas atribuït a Candel, fins i tot pot semblar altisonant; potser es pot considerar una d'aquelles temptacions literàries. En canvi, el text del capítol és ben bonic: Candel, tot recordant la seva infància, es preguntava com podia ser que de petits, en un barri on el català no s'escoltava quasi mai, en els jocs infantils introduïssin paraules i frases que no entenien i que ell no va descobrir que eren catalanes ni en sabia el seu significat fins que va arribar a l'escola. I va recordant alguna cançó, expressions, paraules específiques d'uns i altres jocs i trapelleres infantils. «Cap de nosaltres sabíem el que volien dir aquelles paraules misterioses i màgiques, però tots alçàvem la ma, perquè si no, no jugàvem» (p. 64). Més endavant, qualifica aquests fets de «saviesa subterrània». No obstant, a diferència del títol del capítol, que no suscita pas, a parer meu, vivències infantils, la saviesa subterrània es pot relacionar amb la decisió de posar en joc un vocabulari que remet als imaginaris infantils que es configuren en el procés de descobriment del món. El fet és que Candel, parlant amb un amic seu de la infància, arribava a la conclusió següent: «Comentant aquesta saviesa subterrània nostra, [...], hem arribat a la conclusió, contràriament al que deia abans,⁷⁰ que ho havíem après dels fills dels pagesos que no tractàvem o dels vailets del Port, un barri que tenia una certa idiosincràsia catalana, o de Can Tunis...» (p. 67). Tanmateix, immediatament Candel afegeix: «Però no ho sé». I continua rumiant els pros i els contres, fins que finalment arriba a la conclusió que són les relacions, d'una o altra mena, les que responen a la pregunta inicial, una conclusió, no obstant, que apareix de passada. Potser perquè les temptacions literàries li pesaven més?

Certament l'estil literari de Candel no deixa indiferent ningú. L'article de *La Jirafa*, com ja he explicat abans, va provocar reaccions ben diverses, des de la del crític del diari *Solidaridad Nacional*, fins a les lloances que van obrir el camí perquè acabés escrivint *Els*

70. Candel es referia a les línies anteriors en les quals havia atribuït l'origen d'aquell llenguatge infantil a la «saviesa subterrània».

altres catalans. Una part de les opinions crítiques respecte al llibre es relacionava amb el fet que a Candel no el preocupava especialment que la seva escriptura no es pogués enquadrar en un dels gèneres literaris preestablerts. Per aquest motiu, hi va haver opinions que consideraven que *Els altres catalans* era una novel·la, en el sentit que no es podia qualificar ni d'assaig ni de reportatge. Altres crítiques deien que li mancava metodologia, rigor acadèmic, per poder ser qualificat d'*assaig*. No fou cap rampell sense motiu que Jordi Pujol, en la conferència de 1976, tot valorant molt positivament l'obra de Candel, sense referir-se obertament a cap mena de crítiques, les ressitués o desqualifiqués, segons que es vulgui considerar, tot valorant el fet que Candel havia obert «el camí cap a l'esperança, ...més important que les definicions, que l'anàlisi demogràfica i les enquestes». I tot seguit ho reafirmava: «He volgut referir-me d'entrada a aquest article (de *La Jirafa*), no sols per retre l'homenatge que es mereix l'home que potser més ha fet, o dels que més, perquè el problema de la immigració es canalitzés cap a camins positius, sinó perquè entenc que centra bé el problema: estadística, sí, enquestes també, però sobretot una mentalitat, una actitud, una sensibilitat positives, esperançadores, generoses» (p. 3).

El mateix Candel s'havia posicionat sobre aquest tema en *Els altres catalans*: «Tot i que no tinc gaire tirada als números i fins i tot em fan horror les estadístiques, no tindrè més remei que donar-ne uns quants, encara que procuraré que siguin pocs, perquè m'estimo més mantenir-me fidel a la meua filosofia de reportatge i d'anecdota» (p. 155). Aquesta definició que ell mateix proposava per definir el seu gènere literari no se circumscribia a una de les formes prefixades i en altres moments, la matisa, considerant que el que ha escrit seria més un assaig reportatge.

En aquest terreny, la lloança a l'estil literari de Candel que va escriure Teresa Pàmies, una escriptora que, pel fet d'estar exiliada de ben segur devia desconèixer per on anaven part de les crítiques a Candel, introdueix elements que no es mobilitzaven aquí. D'aquelles tres claus, ja esmentades,⁷¹ que en la seva opinió explicaven l'èxit editorial d'*Els altres catalans*, en relació amb la del moment literari, aquesta autora, moguda per la urgència de trobar mitjans que facilitessin l'aprenentatge del català, defensava la necessitat d'interessar, tal com havia aconseguit Candel, el gran públic, cosa que la poca literatura publicada en català no estava aconseguint. I per aconseguir-ho calia, com feia Candel, escriure de manera planera, sobre temes candents que es coneguessin en profunditat i calia publicar en català.

Les lloances en tots els sentits que rebia i va continuar rebent pel seu llibre van fer decidir Candel a manifestar-se amb certa rotunditat, sense referir-se explícitament als crítics. L'any 1985, en el prefaci d'*Els altres catalans 20 anys després*, tot barrejant aquell sentit de l'humor que el caracteritzava, s'explicava així: «A causa del meu llibre *Els altres catalans* se'm va considerar en aquell moment un estudiós del fenomen migratori a Catalunya, una persona que l'havia estudiat a fons. Jo no havia estudiat la immigració, l'havia viscuda. A partir de llavors em van fer pèrit o tècnic en la matèria. Fins i tot hi ha gent que, sense vacil·lar, m'ha batejat com qui més sap d'immigració. Res més lluny de la

71. Necessitat del moment social, polític i literari de Catalunya.

realitat. M'han continuat considerant estudiós del tema. I tampoc. Jo l'he viscuda la immigració. Ha estat això i prou. El que contarem d'ara en endavant en aquestes pàgines serà això: vivències» (p. 25).

Certament Candel no havia investigat la immigració. No li va interessar endinsar-se en mètodes, procediments i tècniques d'investigació. Però això no treu que amb la seva capacitat tan fina d'observació i reflexió posés en joc molts elements que són bàsics en els estudis sobre migracions.

Al meu entendre, el seu assaig reportatge, que també es podria definir com la seva crònica, va ser pioner en determinats tractaments de la immigració del segle xx a Catalunya. En les recerques sobre migracions al nostre país, hi ha alguns temes que encara avui no sempre es tenen en compte, de la qual cosa es deriven estudis en certa manera distorsionats o incomplets. Tanmateix, són temes que Candel ja tenia presents fa 50 anys, perquè formaven part de la realitat que tan bé coneixia i que sempre es va interessar per veure com canviava i per continuar coneixent-la millor.

Es tracta de temes com l'existència de la migració catalana del camp i la muntanya cap a la ciutat a les primeres dècades del segle passat; de la migració cap a Amèrica i els retorns; de les migracions polítiques durant i després de la Guerra Civil; les migracions estacionals, com les de la verema a França; l'emigració a Europa, que durant el franquisme s'entrellaçava amb les intensíssimes migracions peninsulars. Candel no se centra en aquests moviments migratoris, però no els ignora i van apareixent-ne referències al llarg de les petites històries dels seus personatges, i va deixant així testimoni acurat de la complexitat del fenomen migratori espanyol i català.

I aquesta realitat complexa que caracteritza les migracions al nostre país no és presentada de manera inconnexa, sinó concebut-ne la continuïtat. Per a Candel, les migracions d'abans de la guerra van continuar just en acabar-se i les migracions polítiques i econòmiques en un seguit de casos s'entrellaçaven, tot mobilitzant xarxes diverses entre llocs d'origen i d'arribada. És a dir, per a Candel era ben clar que la guerra havia interromput els grans moviments migratoris que ja havien començat, una concepció que els estudis acadèmics van trigar a formular amb claredat.

També és destacable que Candel sempre va escriure trencant amb la visió dicotòmica de la població, dominant en aquells anys en la majoria d'investigacions sobre les migracions procedents de l'Estat; una visió que classificava la població com a catalana i immigrada, tot negant, per omissió, que la població immigrada tingués orígens diversos. Per contra, Candel sempre identificava l'origen de les persones a qui es referia, fossin catalanes, valencianes, murcianes, andaluses, gallegues, aragoneses, extremeñes... Les diferències culturals relacionades amb l'origen, ja fossin més intenses o menys, formaven part de la seva concepció de la realitat sense exclusions. Això és un fet que avui ningú qüestiona, però que fa cinquanta anys no formava part del tractament de la immigració interior cap a Catalunya i no ho ha estat fins a la dècada de 1990 que s'incorpora de manera generalitzada, amb els estudis sobre les migracions actuals.

Candel escriu sobre l'existència de diferències culturals segons els orígens. A parer meu, cau sovint en tòpics, cosa que ell mateix a cops es pregunta. Ara bé, el fet de cons-

tatar diferències culturals, amb tòpics o sense, no el porta a interpretar que els problemes de convivència o les dificultats en les interrelacions socials fossin principalment degudes a aquelles diferències culturals. Era en les diferències socials on es trobava en gran mesura l'explicació de l'anomenat *problema de la immigració*, sense que se'n derivés que les diferències culturals es poguessin ignorar, ja que podien contribuir a explicar els perquès d'alguns problemes.

I per acabar aquestes referències a les aportacions de l'obra de Candel en l'àmbit de les interpretacions sobre el fenomen migratori, fer esment de nou a l'aportació relativa al fet que les identitats plurals són inherents al fet d'emigrar. Ell donava per entès, com he posat de manifest, que una de les diferències entre els altres catalans i els catalans és que la gent immigrada tenia, i continua tenint, sentiments d'identitat plurals en relació amb el seu origen i amb Catalunya, i que la catalanitat era perfectament compatible amb altres sentiments identitaris. Una concepció que establia diferències rellevants entre la visió de Candel i les concepcions i representacions culturals dominants en el nostre país sobre les interrelacions entre els processos d'integració social i d'adaptació cultural.

9.4. Conclusions: Candel des de si mateix

No voldria acabar, sense mencionar un altre valor del llibre: el títol. Vint anys després, el mateix Candel, sense voler-hi donar transcendència, escrivia que el títol havia estat un encert. Un títol que, com sabem, va fer història, perquè per primera vegada, amb tres paraules, un immigrant deia a la gent catalana i immigrada que les persones immigrades, andaluses, murcianes, gallegues, aragoneses... també eren catalanes; que, tot i ser diferents, podien ser catalanes. Però que, això sí, com que molta gent catalana no els considerava catalans o catalanes, doncs que aquell immigrant escriptor obria un espai nou que definia com a «altres». Altres, però també catalans, una afirmació que per a molta gent immigrada va ser el primer carnet d'identitat a què acollir-se en una societat i una terra que també sentien o començaven a sentir seves.

En aquesta línia, Candel, el 1985, ens fa una confidència, que a mi em sembla ben íntima, sobre què va representar per a ell mateix *Els altres catalans*: «Jo, a més, escrivint i publicant *Els altres catalans*, i amb la meua actitud respecte al tema, acabava de trobar, a més, la meua catalanitat i la raó de ser d'aquesta catalanitat, definitivament» (p. 21). Una afirmació que, a més que sigui susceptible de «tocar» els sentiments de qui la llegeixi, també és molt interessant, si es té en compte que sis anys abans de publicar *Els altres catalans*, a l'article de *La Jirafa* havia escrit: «Jo, que escric aquestes línies i que després les signaré, no sóc català, ni tan sols català dels altres. M'ho vaig perdre. Em va venir de dos anys que no nasqués aquí» (p. 18).

Es tracta de dues confidències personals que d'alguna manera poden suggerir que Candel també necessitava escriure aquest llibre, que el va acabar de fer famós. I dues confidències de Candel que es poden relacionar amb la idea que Candel, escrivint sobre la realitat com ho feia, no amagant-ne res i alhora posant sobre la taula pros i contres per

explicar-la, relatant les visions d'uns i altres dels seus i les seves desenes de petits protagonistes, exposant la seva pròpia opinió, sempre ponderada i sincera, anava revelant a qui el llegís una altra intimitat: les transformacions que seguia el seu mateix procés personal d'entendre i sentir-se en aquest món.

Referències bibliogràfiques

- CABRÉ, A. (1992). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 33-55.
- CANDEL, F. ([1964] 1965). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, F. (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CIRICI PELLICER, A. (1972). «El clima cultural de la Cataluña de los treinta». *Triunfo*, 507, p. 37-43.
- CRUELLES, M. (1965). *Els no catalans i nosaltres*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana.
- DOMINGO, A. (2013). «'Català és... El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75, p. 9-32.
- PÀMIES, T. (1964). «Francesc Candel, un dels "altres"». *Nous Horitzons*, 4, quart trimestre, p. 39-41.
- PARRAMON, C. C. (2008). «Migracions: recordant Paco Candel». *L'Espai. Revista de Recerca i Divulgació*, 11, p. 14-20.
- PASCUAL DE SANS, À. (1968). «El impacto de la inmigración en una ciudad de la comarca de Barcelona: Hospitalet». A: Jutglar, A. et al. *La inmigración en Cataluña*. Barcelona, Edima, p. 71-78.
- PÉREZ DÍAZ, V. (1966). *Estructura social del campo y éxodo rural*. Barcelona: Editorial Tecnos, SA.
- PUJOL, J. (1976). «La inmigración, problema y esperanza de Cataluña». <http://www.arrakis.es>.
- PUJOL, J. (2007). «Ja es pot parlar de debò d'immigració?». <http://www.jordipujol.cat/files/conferenciacatalapdf.pdf>.
- SAN ROMÁN, T. (1996). *Los muros de la separación. Ensayo sobre alterofobia y filantropía*. Barcelona: Editorial Tecnos.
- TERMES, J. (1984). *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*. Barcelona: Editorial Empúries.